

Ziende blind of blinde ziener?

Naar aanleiding van *De stad der blinden* van José Saramago

In *De Stad der blinden* houdt de Portugese schrijver José Saramago ons een onwaarschijnlijk, maar fascinerend en vooral confronterend beeld voor van een stad waarin een blindheidsepidemie uitbreekt. De eerste die door de 'ziekte' getroffen wordt is een ogenschijnlijk brave burger die rustig wacht tot het stoplicht waarvoor hij met zijn auto staat op groen springt. Als hij vervolgens niet vertrekt wanneer dat dan eindelijk gebeurt, barst er vanuit de rij wachtende auto's achter hem, een driftig getoeter en gevloek los. Een paar automobilisten stappen uit om het hinderlijke object aan de kant te duwen. De man in de auto maakt wilde gebaren met zijn armen, draait zijn hoofd wanhopig in alle richtingen en beweegt zijn lippen op en neer. Wanneer er uiteindelijk iemand het portier van de auto opentrekt, hoort hij de woorden die de man in paniek steeds maar blijft herhalen: Ik ben blind.

Wanneer de blinde bij de oogarts komt blijkt er met zijn ogen zelf niets aan de hand te zijn. Dit is het begin van een raadselachtige epidemie die zich langzaam verspreidt onder allen waarmee de blinde in contact is gekomen en die uiteindelijk ook de oogarts treft. Gezeten boven zijn studieboeken in een poging om de blindheid van zijn patiënten te begrijpen valt ook hem die vreemde witte sluier voor de ogen waardoor hij niets meer ziet. Van zodra duidelijk is geworden dat het om een epidemie gaat, worden alle slachtoffers van de blindheid naar een leegstaand gekkenhuis buiten de stad gedeporteerd. Daar wordt hen duidelijk gemaakt dat ze elke poging om te ontsnappen met hun leven zullen bekopen. Voorts aan hun lot overgelaten leidt de steeds groter wordende toestroom van nieuwe blinden uiteindelijk tot vreselijke bestialiteiten. De situatie wordt uitzichtloos en steeds onmenselijker. Onder de blinden bevindt zich één vrouw die niet blind is geworden, het is de vrouw van de oogarts. Uit angst voor manipulatie door de blinden, houdt ze dit echter wijselijk voor hen verborgen.

Onmiskkenbaar treft dit beeld van onverklaarbare volslagen blindheid ons in de kern van ons menszijn. Saramago vertelt ons daarmee iets over dat andere zien, het denken. Maar wat wil hij precies duidelijk maken? Laat hij de situatie geheel ontaarden, om aan te tonen dat mensen beesten worden van zodra ze niet meer zien, niet meer om zich heen kijken? Maar wat is zien en wat is niet zien dan? Wanneer denken we en wanneer denken we dat we denken?

Misschien moeten we om daar iets van te begrijpen eens proberen te achterhalen waarom dit ene zintuig onder anderen, zo belangrijk voor ons is? Waarom zijn we volstrekt hulpeloos van zodra ons dit wordt ontnomen? En vooral: welke cultureel gewicht heeft het figuurlijke zien, het denken voor ons gekregen en wat zijn daarvan de gevolgen?

Al in de Griekse Oudheid werd kennis vaak in verband gebracht met het zien. Zo was Plato ervan overtuigd dat we, via kennis van de logica, de eeuwige ideeën kunnen aanschouwen. De Griekse amfiteaters toonden de toeschouwers levende figuren om hen, letterlijk, tot *inzicht* te brengen over hun lot en hun plaats in de wereldlijke orde. Deze louterende functie van het theater, van het schouwtoneel, werd door Aristoteles geformuleerd en benoemd als de 'catharsis'. Ook later, in het Christendom werd de alwetende God geponeerd als 'Hij die alles ziet'.

In ons hedendaags taalgebruik horen we eveneens die link tussen het zien en alles wat met kennis te maken heeft regelmatig opduiken. We vertalen kennis vaak door 'inzicht', of we bekomen kennis door

'overzicht'. Voortdurend gebruiken we formuleringen die deze associatie in zich dragen, vaak zonder het te beseffen. Uitspraken als 'We moeten de dingen in perspectief zien' of 'Laten we alsjeblieft niet blind zijn voor de gevolgen' en 'Die visie kan je toch niet verdedigen' verraden het stiekem samennemen van alles wat ons via de ogen bereikt en intelligentie.

Wij zijn visuele dieren. Onze andere zintuigen, o.a. het gehoor en de neus, werken in vergelijking met die van andere dieren, niet al te best. Maar onze ogen, daarmee doen we ons voordeel. Doordat onze primate-voorouders in de bomen leefden moesten ze in staat zijn om vruchten te herkennen en deze uit de bomen te plukken. Daarvoor moesten ze heel scherp en precies kunnen waarnemen. Om te overleven hadden ze met andere woorden dieptezicht nodig. Wij zijn bovendien één van de weinige diersoorten die kleur kunnen onderscheiden. De meeste zoogdieren zijn kleurenblind. Ons visueel systeem is ook erg ingesteld op het herkennen van symmetrie en orde. Daardoor waren we lang geleden in staat dingen te ordenen en te onderscheiden en wisten we ons steeds beter in de wereld te oriënteren. Mogelijk waren we daardoor ook in staat om de natuurlijke omstandigheden die ons omringden nauwkeurig te observeren. Misschien kregen we zo langzaam *inzicht* in hun werking. Een aantrekkelijk verhaal, maar slechts één van de mogelijke scenario's. Veel van onze kennis van de natuurlijke fenomenen verwierven we waarschijnlijk eveneens door toevalligheden, door onverwachte reacties en gevolgen. De zin voor experiment speelde daarin waarschijnlijk toen al een belangrijke rol. In ieder geval is het zo dat ons, visuele dieren, kennis over de werkelijkheid vooral via de ogen bereikte. Het waren onze ogen die ons waarschuwden wanneer er vijanden waren, het waren onze ogen die ons vertelden waar er voedsel te vinden was, welk pad we moesten volgen voor de jacht. Voor kennis waren we dus sterk op dat visuele zintuig aangewezen. Blinden of slechtzienden waren volstrekt hulpeloos en overleefden het heel vaak niet.

Het denken en zien is dus sterk met elkaar verbonden. Een groot deel van onze hersenprocessen zijn gelinkt aan de visuele cortex, die instaat voor het neurale verwerken van visuele informatie. Leonardo Da Vinci beweerde dat tekenen de beste manier is om te redeneren. Ook de wetenschap steunt voor een groot deel op de ontwikkeling van instrumenten die ons de dingen beter doen zien. Een grote omwenteling in de moderne wetenschap werd veroorzaakt door de uitvinding van de telescoop. Weliswaar werd deze niet met dit doel uitgevonden, maar hij werd wel door Galilei aangewend om de blik te richten op het hemelfirmament. De impact van de resultaten daarvan op de moderne wetenschap en het moderne bewustzijn waren enorm. Door zijn telescoop was Galilei immers in staat te zien dat niet de zon om de aarde, maar de aarde om de zon draaide. Het gevolg daarvan was dat wij moesten inzien dat onze zintuigen, die wel degelijk elke dag de zon zagen opkomen en ondergaan, ons al die tijd bedrogen. Daarmee werden we dus tegelijk gedrukt op de beperking van ons visuele systeem, waardoor we voor echte kennis voortaan waren aangewezen op instrumenten en systemen die deze natuurlijke beperkingen konden overwinnen. Naast de telescoop vonden wij ook de microscoop uit die ons het onzichtbaar kleine laat zien en ons het functioneren ervan tot in detail leert kennen. Wij ontwikkelden de foto- en videocamera die dingen kan registreren voor de eeuwigheid, waardoor we ze onbeperkt opnieuw kunnen bekijken en analyseren.

Saramago gebruikt het letterlijke zien, of beter de letterlijke blindheid, om ons iets duidelijk te maken over het figuurlijke zien, het denken. Waarmee hij, volgens mij, dit symbolisch zien terugbrengt naar de oorsprong. Het symbolisch gebruik ontstond immers vanuit een letterlijke situatie waarbij goed zien leidde tot meer controle en beheersing. En het is precies die controle over zichzelf en zijn situatie die wegvalt wanneer men, zoals in *De stad der blinden*, beroofd wordt van het zicht.

Met deze parabel toont hij aan wat ons menselijk maakt: het vermogen tot nadenken. We mogen dat denken nooit achterwege laten, omdat het alles met zich meedraagt wat voor ons van belang is, omdat het ons leven leefbaar maakt. Zonder het denken zijn we niets, zonder gedachten is de dood niet ver af.

Op het eerste zicht lijkt het beeld dat Saramago ophangt er één te zijn waarbij het denken symbool staat voor beschaving. Wanneer dit denken wegvalt, valt ook de beschaving weg en vervallen we in egoïsme en wreedheid. Maar klopt dit wel? Is het ons denken dat van ons beschaafde mensen maakt? Veeleer lijkt het erop dat het denken vaak juist verantwoordelijk is voor wreedheden. Daartegenover staat dat vele diersoorten die niet speciaal intelligent zijn, zich toch heel 'beschaafd' gedragen. Ze kunnen zich sociaal organiseren en vertonen altruïstisch gedrag.

Het beeld van de mens die zonder zijn denken niets is, laat volgens mij vooral een wezen zien dat volledig aangewezen is op dat denken. In feite heeft hij op het denken alles ingezet. Misschien is het zo dat hij daarmee dat vermogen ook enigszins overbelast en overschat.

Niet voor niets verschijnt in een aantal Griekse tragedies de blinde ziener, Thesias, als de figuur die ziet wat anderen niet zien, die de waarheid kent, zonder te zien. Hij wordt ingeroepen wanneer er problemen zijn. Helaas kunnen zijn adviezen nooit verhinderen dat de hoofdfiguur in het ongeluk stort, meestal omdat deze niet in staat was de woorden van Thesias juist te begrijpen of er het juiste gewicht aan toe te kennen.

Ook Oedipus treft dit lot. Wanneer hij Thesias om een aanwijzing vraagt, begrijpt hij niet wat deze hem vertelt, omdat hij het niet *wil* begrijpen, omdat hij de waarheid niet *wil* zien. Thesias staat in de Griekse tragedies symbool voor degene die in aardse zin blind is, maar het spirituele doorziet. Oedipus ziet wel in aardse zin, maar is niet in staat het spirituele te herkennen. De aardse evidenties maken hem blind voor datgene wat werkelijk van belang is, voor datgene wat achter de verschijnselen schuilgaat. Wanneer hem dan eindelijk de ogen opengaan spreekt hij:

'Helaas! Alles wordt zichtbaar! Alles wordt nu geweten! Niets is meer verborgen! O Licht! Nooit meer wil ik je aanschouwen, onthuld als ik ben, zondig in wat ik heb voortgebracht, zondig in mijn huwelijk, zondig in mijn bloedvergieten!'

Niet veel later steekt hij zich de ogen uit. Doet hij dit omdat hij beseft dat wat hij zag geen zien was en hij aan zijn ogen dus eigenlijk niets heeft, omdat ze hem misleiden? Of doet hij het omdat de waarheid pijn doet aan zijn ogen en hij de rust van de duisternis zoekt? Of zoekt hij misschien beschutting voor de schaamte die hem overvalt, als een kind dat de ogen afdekt en daarmee in de waan verkeert dat de ander hem dan ook niet ziet?

Het verhaal van Oedipus vertelt ons het drama van degene die denkt te zien, maar eigenlijk blind is. Hij is werkelijk ziende blind. Het waarschuwt dus eigenlijk voor een te sterk vertrouwen in wat we denken te weten, wat we denken te zien. Hij die denkt dat hij veel weet, weet eigenlijk niets. 'Pas wanneer je beseft dat je niets weet, weet je iets', zo sprak Socrates.

In onze cultuur ligt er een sterke nadruk op alles wat we kennen, weten en kunnen controleren. We verwachten veel van onze verstandelijke vermogens en ons hele leven is ernaar ingericht. Het onbegrijpelijke, datgene wat niet te bevatten is, wordt daarom ook naar het achterplan verwezen en komt zelfs in de taboesfeer terecht. Over de dood bijvoorbeeld praten we eerder in medische termen omdat de wezenlijke betekenis van het sterven voor ons te ongrijpbaar en te angstaanjagend is. Het mysterie van het leven wordt verklaard vanuit een ontstaansgeschiedenis, maar zelden durft men er werkelijk van vervuld te zijn, laat men het in zijn volledigheid tot zich doordringen. Daarom reageren de

mensen in *De stad der blinden* dan ook zo angstig wanneer hen het zicht wordt ontnomen. Wanhopig zoeken ze naar een aanknopingspunt, iets waardoor ze zich kunnen oriënteren. Met hun zicht verliezen ze immers alles wat ze hebben; de controle. Zonder die controle zijn ze niets. Het lijkt er dus op dat de situatie ontaardt, niet omdat de mens een beest is met een laagje vernis erop, wat dan beschaving heet, maar doordat de mens hulpeloos is wanneer hij zijn zicht verliest, omdat zijn hele bestaan en houden daarop gebaseerd is. Hij heeft niet geleerd te voelen, niet geleerd te ruiken of te luisteren, doordat hij blindelings (!) vertrouwd is op wat hij zag. Altijd heeft hij gedacht de wereld te kennen, was hij er zeker van dat wat hij zag de waarheid was. Wat van mensen beesten maakt is de paniek, de angst, die ze ervaren wanneer de zekerheden hen uit handen worden geslagen. Het is deze angst die maakt dat ieder zijn eigen hachje wil redden en niet meer geeft om hoe hij daarmee de ander schaadt. We hebben vaak genoeg de beelden gezien van het Heizedrama, waarop te zien is hoe mensen elkaar vertrappelen uit angst zelf onder de voet gelopen te worden.

Onze cultuur wordt vaak omschreven als overdreven rationeel. Door die sterke focus op het rationele zijn we blind geworden voor wat ons eigenlijk drijft en beweegt. We verwachten zoveel van ons denken dat we grotendeels wandelende hoofden zijn geworden, niet meer in staat om werkelijk in het leven te staan, niet meer in staat om te zien wat er voor onze voeten ligt.

In Plato's *Theaetetus* vertelt Socrates een legende over Thales van Milete. Deze viel, terwijl hij met zijn astronomie bezig was en naar de hemel keek, in een put. Een Thracisch slavinnetje dat hem gadesloeg lachte hem uit: zo'n vurige ijver om te weten wat er in de hemel omgaat en niet eens zien wat zich vlak voor zijn voeten bevindt! Dit verhaal wordt door nogal wat filosofen aangehaald om de positie van de filosoof te schetsen. Doordat hij met de fundamentele principes van de werkelijkheid bezig is heeft hij voor aardse dingen geen interesse en wordt hij door de meeste mensen dan ook niet begrepen. Hij komt vaak wat onbeholpen en stuntelig over, waardoor de spot met hem wordt gedreven. De lach van het Thracische meisje is tekenend voor de reactie van de gemiddelde mens op datgene waarmee de filosofie bezig is. De filosoof probeert verder te kijken dan zijn neus lang is, soms met alle gevolgen van dien. Dit beeld van de filosoof die zich uit de pragmatische werkelijkheid terugtrekt om te kunnen nadenken illustreert op welke manier het denken zich wel eens wat in het hoofd haalt. Natuurlijk is het nodig om door de evidenties van de alledaagsheid heen te kijken. Maar dieper nadenken over dingen hoeft niet te betekenen dat men zich terugtrekt uit of zelfs afkeert van het gewone leven. Integendeel, daardoor verstrikt men zich al te snel in concepten en constructies die niets meer met het eigenlijke leven te maken hebben. Wel vereist denken dat men zich door deze immer aanwezige werkelijkheid niet laat verdoven, maar dat men er de sleutel vindt voor werkelijk doorzicht en inzicht. Uit het leven van alle dag, uit wat de modegrillen zijn, de taboes, de culturele veranderingen, het taalgebruik, kan men aflezen wat er onder die oppervlakteverschijnselen werkelijk leeft, werkelijk aan de hand is. Zich afkeren van dat leven is dan ook nefast voor het verkrijgen van waar inzicht. Robert Pirsig vat het in *Zen and the art of Motorcycle Maintenance* als volgt samen: "The truth knocks at the door and you say 'Go away, I'm looking for the truth', and so it goes away."

Is die rationaliteit waarop we vaak praten gaan trouwens wel zo rationeel? Hebben we voor ons denken niet ook de betrokkenheid van onze emoties nodig, die ons richten op wat belangrijk is, die voor ons een selectie maken in de veelheid aan informatie die voortdurend op ons toekomt?

In *Seeing Red. A study in consciousness* vertelt Nicholas Humphrey over mensen bij wie de visuele cortex op één of andere manier is beschadigd, waardoor deze niet meer functioneert. Door onderzoek kreeg hij op een zeker moment aanwijzingen dat ze eigenlijk nog wel zagen, maar er zich niet bewust van waren. Dit fenomeen werd door Humphrey *blindsight* genoemd. Vervolgens begon hij met deze patiënten te werken zodat ze via bewuste concentratie toch opnieuw konden zien. Maar doordat ze

geen gevoel hadden bij wat ze zagen, het hen dus eigenlijk onverschillig liet, vereiste dit van hen een ongelooflijke inspanning, waardoor het nooit lang vol te houden was. De visuele cortex zorgt er dus onder meer voor dat we emotioneel betrokken zijn op datgene wat we zien. Zonder die betrokkenheid zien we niets. Dit verklaart ook waarom sommige dingen aan ons voorbij gaan zonder dat we het merken. Zonder emotionele betrokkenheid blijft wat er in de ogen gebeurt beperkt tot registratie. Uit Humphrey's ontdekking van *blindsight* blijkt dat denken sterk gekoppeld is aan emotionaliteit, aan interesse. Rationaliteit is dus eigenlijk niet zo rationeel (in de zin van afstandelijk, onpersoonlijk) als vaak gedacht.

Tegen het einde van het boek brengt Saramago zijn personages tot inzicht over welke blindheid hen nu eigenlijk heeft getroffen. Daarin lijkt het zien helemaal niet symbool te staan voor een beschaving die is weggefallen. Integendeel. Het is juist die vermeende beschaving die hen als een sluier voor de ogen hangt, waardoor ze niet zien wie ze eigenlijk zijn. Saramago heeft zijn personages blind gemaakt opdat ze zouden inzien dat ze niet zien, dat ze ziende blind zijn. Zo vraagt het ene personage aan het andere: 'Wil je weten wat ik denk, Ja, wat, Ik denk dat we niet blind zijn geworden, ik denk dat we blind zijn, Blinden die zien, Blinden die ziende niet zien'. Dat blijkt ook de conclusie die Freud trekt uit het Oedipusverhaal. Oedipus ziet wel, hij weet veel, hij kan nadenken. Maar hij ervaart niet. Hij voelt niet wat hem werkelijk drijft.

Wat dit alles ons duidelijk maakt is dat het goed is om te denken, om kritisch in de wereld te staan en te proberen om dat wat we tegenkomen te analyseren. Maar we moeten tegelijk ook voorzichtig zijn met deze rationaliteit opdat ze ons niet juist verblindt. Het denken stelt ons in staat de werkelijkheid op een bepaalde manier te ordenen. Maar daarmee ontstaat er ook altijd een blinde vlek. Doordat we de dingen op een bepaalde manier zien, zien we sommige dingen niet of anders dan ze misschien in werkelijkheid zijn. Wanneer we te sterk vertrouwen op wat we denken te weten, als we te zeer overtuigd zijn van onze beschaving, zouden we ons, zonder dat we het inzien, wel eens als beesten kunnen gaan gedragen. Ons denken kan ons immers ook voor de gek houden, waardoor we ons vanalles in het hoofd halen en blind worden voor wie we eigenlijk zijn .

Wanneer Oedipus de waarheid over zichzelf te horen krijgt, steekt hij zich de ogen uit en vlucht de stad uit. Weg van de beschaving die hem heeft verblind. Pas na jaren rondzwerven, waarin hij niet anders kan dan naar binnen kijken, komt hij stilaan tot verzoening.

Dan rest ons nog het mysterie van de vrouw van de oogarts in *De stad der blinden*. Waarom wordt zij niet blind?

Volgens mij komt het doordat zij de enige is die niet bang is voor de blindheid. Ze stapt vrijwillig met haar man mee in de auto wanneer deze afgevoerd wordt, met de smoes dat ze ook blind is geworden. Ze is bereid haar man bij te staan en ze schrikt niet terug voor de gevolgen. 'In het land der blinden is de eenoog koning', zo luidt het spreekwoord. Maar is zij koning? Ze zou koning kunnen zijn. Ze heeft temidden van al die hulpeloze blinden een geweldig wapen tot haar beschikking. Ze zou die macht kunnen misbruiken. Maar dat doet ze niet. Ze heerst niet over hen. Ze gebruikt haar macht enkel om goed te doen, om de blinden te helpen. Koning is ze daardoor zeker niet. Ze werkt hard, probeert het nodige te doen om de situatie leefbaar te houden. Ze moet goed op haar woorden letten om niet te verraden dat ze eigenlijk niet blind is. Bovendien is zij de enige die moet aanschouwen wat de anderen bespaard blijft. Zij ziet de vreselijke wantoestanden, de onmenselijkheden, de lijken die op straat worden

verscheurd door honden. Zij ziet hoe haar man op een nacht naar een andere vrouw sluipt, bij haar in bed kruipt en met haar vrijt. Maar dat weerhoudt haar er niet van om zich te blijven inzetten, om te blijven vechten voor het goede. Al die tijd verwacht ze dat ze vroeg of laat ook blind zal worden. Soms overvalt haar de angst dat het nu zal gebeuren, toch toont ze zich elke keer bereid om haar lot te aanvaarden.

Misschien is zij de enige die ondanks al die vreselijkheden toch durft te vertrouwen op.... ja op wat? Op het goede in de mens? Op een goede afloop? Op zichzelf? Of mogelijk heeft ze gewoon een blindelings vertrouwen in wat dan ook. Want eigenlijk is het dat wat de situatie voor de blinden zo onhoudbaar maakt: het vreselijke wantrouwen dat toeslaat en iedereen in zijn greep houdt van zodra de blindheid hen treft. Het wantrouwen maakt de wereld en de mensen ziek.

In het boek zegt één van de personages tegen de vrouw van de oogarts dat ze zo blij is dat ze haar nog heeft. Want zo ziet ze tenminste nog iets. Ze kijkt door de ogen van de vrouw van de oogarts doordat deze haar vertelt wat ze ziet. Ook Saramago, als verteller, gebruikt haar ogen om ons te beschrijven hoe een wereld geteisterd door blindheid eruit ziet. In het boek duikt trouwens een blinde schrijver op, die zegt betekenisloos te zijn geworden, want niemand kan nog lezen. Wij, de lezers van dit verhaal, kunnen dat nog wel. Maar voor hoe lang nog? We lezen slechts wat lettertjes die op zichzelf niets betekenen. We hebben de schrijver nodig om ze voor ons in de juiste volgorde te plaatsen, om ze voor ons betekenis te laten krijgen. Saramago laat ons, blinden, via de ogen van de vrouw van de oogarts binnenkijken in een wereld waarin de onmenselijkheid wild om zich heen heeft gegrepen. Hij laat ons aanschouwen, naar het voorbeeld van het Griekse theater, wat er gebeurt wanneer alles betekenisloos is geworden. Daarvoor hebben we de literatuur nodig, om aanschouwelijk te maken wat we met ons verstand niet willen zien, niet kunnen zien. De literatuur is onze blik op de wereld. Zonder literatuur zijn we blind voor die wereld. Zonder schrijver van het verhaal zijn we ziende blind.

Bibliografie

- Claus, Hugo, *Oedipus*, De Bezige Bij, 1971
- Decorte, Jos, *De Uitgelezen Plato*, Lannoo/Boom, 2000
- Groot, Ger, *De vele namen van José Saramago* in *Streven*, januari 1999
- Humphrey, Nicholas, *Seeing Red. A study in consciousness*, The Belknap Press of Harvard University Press, 2006
- Pirsig, Robert M., *Zen and the art of Motorcycle Maintenance*, Vintage, 1999
- Saramago, José, *De stad der blinden*, Meulenhoff, 2008 (eerste druk 1998)

